

ПСИХОЛОГІЯ

*Надія Володимирівна СКОТНА,
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психології Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка*

СОЦІАЛЬНО-ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В КІНЦІ ХХ СТ. ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ ЛЮДИНОЮ

Так само, як індивідуальна душа, історія є ареною боротьби добра і зла, неспівпаданням або просто розходженням об'єктивних результатів суспільної діяльності людини та суб'єктивних цілей, які вона висувала, трагічною різнобіжністю моральних векторів, коли жорстокі результати перекреслюють благочестиві наміри.

XX століття відзначається в цьому плані особливим протистоянням або навіть асиметрією, викликаною тим, що засоби руйнації життя досягли вже розмірів, здатних трансформувати часткове зло у всезагальний кінець.

Таке бачення епохи, яка на наших очах відходить у минуле, навряд чи є результатом успадкованого від первіснообщинного культу предків архетипу низхідного розвитку з золотим періодом у ретроспективі, тобто коли предки, як правило, бачилися більш розумними, сміливими, справедливими, ніж сучасними.

Страхіття світових воєн, злочини геноциду, загрозливі наслідки агресивної екологічної та політичної стратегії, розвиток індустріальних суспільств забезпечили досить сильними аргументами опонентів раціоналістичних переконань, що на них покладали свої надії прогресисти Нового часу.

Запаморочливі успіхи технічного розвитку в XIX та XX ст. зумовили одну з найбільших революцій в історії людства, більш глибоку, ніж революції політичні, призвели до радикальних змін усього ритму людського життя, віддалили людину від природного, космічного ритму. Техніка стала одночасно і тріумфом, перемогою людини, і її поразкою, закабаленням, бо вона механізувала людське життя, наклала на людину образ і подобу машини. Змінюється ставлення людини до часу, бо машина його перетворює, вносить динамізм у людське існування. Життя людини стає менш стійким. Змінюється і життєвий простір людини. Дійсність, що створюється

завдяки техніці, є цілком відмінною від тієї, в якій раніше існувала людина і яку вона старалася пізнати.

Науково-технічна революція принесла людині небачену досі і страшну за своєю силою руйнівну й творчу владу. Технічний прогрес, долаючи межі часу і простору, дає людині зовсім нове і моторошне відчуття планетарності землі, тим самим ніби ще раз відриваючи її від материнського лона і кидаючи в безмежжя простору, незважаючи на те, що світогляд людини та її почуття залишаються ще тісно пов'язаними з землею, з матір'ю – Природою.

У сьогоденнішому світі “більше не панують боги”, “в ньому панує техніка”. Людина втрачає у цьому світі своє центральне положення, різноманітні сфери діяльності і вже не знаходить через них для себе єдиного зв'язку, навпаки, вони розривають людину, якій, виявляється, вже немає змоги зібрати себе воедино. Панує “глибока анархія”, котру Гвардіні змальовує так: “Наука більше не спроможна турбуватися про цінності, її справа – досліджувати, незалежно від того, що з цього вийде: мистецтво існує лише для самого себе, і той вплив, який воно справляє на людину, його не стосується, технічні споруди – це витвори надлюдини, і вони мають самостійне право на існування: політика здійснює владу держави і їй немає справи ні до гідності, ні до щастя людини. І так у всьому”.

Як наслідок, усе існуюче постає лише тимчасовим, тендітним та вразливим, але саме тому воно є прекрасним і дорогоцінним.

Людина нашої епохи знає: техніка в кінцевому підсумку не має відношення ні до користі, ні до благополуччя, все вирішує влада. Йдеться про владу не як людську якість, а як результат міжособистісних взаємин, за яких одна людина сприймає іншу як вищу стосовно себе [9,142].

Носій влади прагне накласти руку на первинні елементи природи і людського буття. Це означає необмежені елементи побудови, але й руйнування, особливо там, де справа стосується людських взаємин. Життєвий досвід нашого сучасника красномовно це засвідчує.

Людина ХХ століття постала перед лицем тоталітарних ідеологій, що служили виправданням убивств. Ще Паскаль у “Провінційних листах” обурювався казуїстикою єзуїтів, що дозволяла вбивство всупереч християнським заповідям. Безумовно, всі церкви благословляли війни, страчували еретиків, та кожен християнин усе ж таки знав, що на скрижалях накреслено “не вбий”, що вбивство – найтяжчий гріх. На скрижалях нашого століття можна прочитати: “Вбивай”.

Люди в усі часи вбивали один одного – це істинний факт. Той, хто вбиває в пориві гніву, постає перед судом. Та сьогодні

дійсну загрозу для людства становлять не ті самотні злочинці, а державні діячі, здатні холоднокрівно відправити на смерть мільйони людей, виправдати масові вбивства інтересами нації, державної безпеки, прогресом людства, логікою історії [2].

У результаті поступово зникає почуття власного буття людини і недоторканості сфери особистісного, що складала попередню основу соціальної поведінки. Все частіше поводження з людиною немов з об'єктом сприймається як щось само собою зрозуміле, починаючи від різноманітних форм статистично-адміністративного "охоплення" і закінчуючи найбезглуздішим насильством над окремими людьми, групами і навіть цілими народами. І не лише у критичних ситуаціях чи парадоксизмах війн – це стає нормальною формою управління. Проте розглядати ці явища лише як втрату поваги до людини чи як безсоромне застосування насильства було б, мабуть, не зовсім справедливо, хоч саме по собі й правильним. Подібні порушення не з'являлися б у таких величезних масштабах і не сприймалися б більшістю їх жертв як те, що повинно бути, якби в основі всього, що відбувається, не лежали структурні зміни в переживанні власного "Я" і свого відношення до іншого "Я".

Відносини на рівні "Я" – інший все більше дистанціюються, відчужуються, породжуючи кризу самоідентифікації.

У подібну епоху навколишній простір видається хитким, таким, що розпадається, коливається навколо індивіда, кроки якого так само робляться невпевненими тому, що зрушені і розмиті пункти відліку – ціннісні орієнтації. Людина захворіла різко вираженою дезорієнтацією, не знаючи більше, за якими зірками жити" [6, 264].

Це стосується самопізнання та розуміння іншої людини (адже в системі цінностей особистості інша людина так чи інакше обов'язково репрезентується).

Запізнившись на кілька десятиріч, наше посттоталітарне, постсоціалістичне суспільство переживає процес переоцінки минулих цінностей особливо гостро і болісно: адже в ньому все ще домінує репресивна суспільна свідомість, філософія заборони, диктату, не дивлячись на всі "демократичні запевнення".

На фоні складних процесів руйнації минулої ієрархії влади в індивідуальній свідомості відбувається інтимний процес "деконструкції" свого власного образу (одночасно втрата і набуття "нового" обличчя), деконструкція найважливіших для особистості ідеалів, цінностей, орієнтацій.

В Україні ситуація маргіналізації стає явищем універсальним і всеохоплюючим, бо ж йдеться про стрімку зміну для переважної більшості населення способу життя, різке зниження можливостей

у розв'язанні різноманітних життєвих проблем (житла, праці, освіти, медичного забезпечення), відсутність визначеності щодо перспектив. Соціокультурні тенденції розвитку сприяють постійному стресу.

Конкретні зв'язки одного індивіда з іншими втратили зрозумілий людський зміст, вони все частіше набувають характеру маніпуляцій, в яких людина використовується як засіб. Як у суспільних, так і в особистих відносинах панує закон ринку. Відомо, що взаємини між конкурентами повинні базуватися на байдужості, інакше неможливо реалізувати економічну мету. Тому не лише економічні, але й особистісні взаємини між людьми стають усе відчуженішими – замість людських стосунків вони починають нагадувати відношення речей [8, 106].

Людина торгує не лише товаром, а, в певному розумінні, і собою, своїми якостями, тілом, інтелектом, силою, волею, добротою чи злістю. Якщо якості, що ними володіє людина, не користуються попитом, вона перестає цікавити інших, не репрезентується в їхній свідомості, а отже, втрачає себе, обезличується, відчуває себе нікому не потрібною. Таким чином, упевненість у собі, почуття власної гідності перетворюються лише у відображення того, що думають про людину інші. Суб'єктивна значимість інших людей, здається, повинна у цій ситуації зростати. Зокрема, помітними стають спроби раціоналізувати соціально-перцептивні процеси, за допомогою соціально-психологічних тренінгів навчитися подобатися іншим, справляти на них враження тощо. Прагнучи пізнати іншу людину, ми так само намагаємося її систематизувати, проаналізувати поведінку, збагнути сутність її функцій на наші впливи, інтерпретуємо вчинки, з'ясовуючи їхні мотиви, тим самим обезличуємо її, маніпулюємо нею, як є річчю, здобуваючи її "для себе" (8). Вона для нас так само є знаряддям, товаром, засобом для досягнення наших цілей. На думку екзистенціальної філософії, яка відобразила суттєві світоглядні тенденції цієї доби, небезпечними є не лише емпіричні дослідження поведінки та установок людей, але й індивідуальні спроби "йти назустріч" іншій особі, навіть у таких міжособистісних взаєминах, як дружба, любов і т.ін.

Людина, яку ми хочемо пізнати, перестає бути явищем "для себе", вона стає явищем "для мене", як і інші предмети навколишнього світу. Сутністю взаємин між двома свідомостями (за Сартром) може стати не сумісне життя, не співбуття, а небезпека суб'єктивності, конфлікт. "Коли я дивлюся на іншу людину, то я завжди затримую її, відволікаючи рух її свободи, схематизую її суб'єктивність, отже, вмертвляю її", пише він [8, 103]. "Вона стає для мене річчю, її суб'єктивність тікає від мене. Інший, як правило, є невловимим, він вислизає, коли я його

шукаю і опановує мною тоді, коли я від нього тікаю. Відповідно, і я під його пильним поглядом перестаю бути собою. Якщо я і не надягаю маски, і не граю перед ним роль якоїсь зовсім іншої людини, то відчуваю або гордість, або сором, що я такий, яким він мене побачив. Відчуваючи гордість або сором перед цією людиною, я одночасно/опредмечую себе, я стаю у власних очах певним зафіксованим "кимось" [8].

Такі взаємини, як дружба, товарицькість, несуть на собі відбиток першородного гріха, бо "возлюбить ближнього свого як самого себе" для людини ХХ століття не таке вже й легке завдання.

Ніколи, навіть у коханні, не настає дійсного зближення між людьми – вважають Сартр, Камю, К'еркегор. Спілкуючись між собою, закохані так само прагнуть перетворити один одного на знаряддя задоволення еротичних бажань, засіб психотерапії чи досягнення якоїсь життєвської мети, переслідують цілі, зовнішні стосовно кохання. Партнери очікують один від одного відчуття повноти свого буття, здобуття його сенсу на підставі того, що вони будуть один для одного необхідними, стануть в очах партнера "кимось", вирвуться з полону "плинного, невизначеного, липкого існування для себе", тим самим здійснять свою мрію про самоствердження. Зовні вони поважають почуття партнера, але тільки в якості обов'язкової умови споглядання свого власного "Я", якому б ми хотіли надати ознак абсолютної досконалості і невід'ємності, невіддільності для того ж партнера. В кінцевому ж рахунку коханець стає лише звичайним знаряддям нашої власної предметності, нашою черговою спробою втечі від свободи. Про це пише Сартр у своїй "L'etre et le neant", підкреслюючи, що і в коханні, і в сексуальних відносинах відбувається в першу чергу двобічне опредмечування партнерів [8].

Так само дивляться на світ і герої А.Камю: його "сторонній" – мимовільний вбивця, "засуджений за те, що не грає в гру людей, які його оточують". У цьому розумінні він чужий для суспільства, в якому живе. Він бродить осторонь від інших околицями життя приватного, самотнього, чуттєвого. Він відмовляється брехати. Він говорить те, що є насправді, уникає маскування, і ось уже суспільство відчуває себе під загрозою.

Дивакувата людина, яка, по суті, живе буденним, нудним, подібним до сотень інших людей життям, Мерсо, герой Камю, поступово відокремлюється від близьких, навколишніх "інших" аж до повної відчуженості від них. Майже все, що виходить за межі плотських потреб в їжі, сні, інтимних стосунках з жінкою, до якої просто тягне і про яку не згадуєш, коли вона зникає, йому байдуже. Навіть смерть власної матері сприймається очима

стороннього. Він відчужений і від самого себе, споглядає себе, ніби "іншого", не маючи сил, бажання і здатності розкрити самого себе зсередини, байдужий до себе, як і до інших. "Що для мене смерть "наших ближніх", материнська любов, що мені бог, той чи інший спосіб життя, котрий вибирають для себе люди, долі, обрані ними, коли одна-єдина доля повинна була обрати мене самого, а разом зі мною мільярди інших обранців, навіть тих, хто іменує себе, як пан кюре, моїми братами. Чи розуміє він це? Розуміє? Всі довкола – обранці. Всі, всі – обранці, але їм також коли-небудь винесуть вирок. І панові духівнику також винесуть вирок. Будуть судити його за вбивство, але пошлють на смертну кару лише за те, що він не плакав на похоронах матері...! Для повного завершення моєї долі, для того, щоб я відчув себе менш самотнім, мені залишається побажати лише одного: нехай у день моєї страти збереться багато глядачів, і нехай вони зустрінуть мене криками ненависті" [4, 109-110].

Відчуженою, самотньою, приреченою, "позбавленою основ" бачиться людина ХХ століття не лише з погляду екзистенціалізму.

Ось ми читаємо у М.М.Бахтіна: "Чим збагатиться подія, якщо я зіллуюся з іншою людиною: замість двох стане одна? Що мені від того, що інший зіллється зі мною? Він побачить і дізнається лише те, що я бачу і знаю, він лише повторить в собі безвихідь мого життя: нехай він залишиться поза мною, бо в цьому своєму положенні він може бачити і знати, що я зі свого місця не бачу і не знаю, і може суттєво збагатити події мого життя. Тільки, зливаючись з життям іншого, я лише заглиблюю його безвихідь і лише нумерично її подвоюю. Коли нас двоє, то з точки зору дійсної продуктивності події, важливо не те, що крім мене є ще одна, по суті, така ж людина (двоє людей), а те, що вона інша для мене людина... Продуктивність події не в злитті всіх воедино... але у використанні привілеїв свого єдиного місця поза іншими людьми" [1, 78].

Роки революції, "часи зневаги", червоний та коричневий терор, інструментальне трактування людини в сфері матеріального виробництва, політичній та міжрелігійній боротьбі, інтимних міжособистісних взаєминах (шлюб за розрахунком, любов в якості психотерапії та сублімованої компенсації відчуття людяності), дефіцит визнання на роботі, в суспільстві, тривіальність мегаполісів та анонімних промислово-технічних і адміністративних сил, девальвація глибинних екзистенціальних потреб взаємно підсилили механізми опредмечення та обезличення людини в кінці ХХ століття.

Не маючи перед собою чітких соціальних перспектив, прагнучи свободи для самоствердження, людина одночасно відчуває, що вона "припнута до суспільства, наче корабель до якоря" [5., 63].

Завжди і всюди людина виявляється включеною в соціальний контекст – у стосунки з іншими людьми, в суспільні події. Коло потенційних об'єктів спілкування людини так само, як і інформаційне поле, завдяки індустріалізації різко розширюються. У нетрях масової комунікації зароджується масова культура, широко тиражуючи та непомітно нав'язуючи різного роду ідеальні зразки, в тому числі і характеру людської поведінки. Завдяки радіо, телебаченню, відео виникає ще не бачене досі масове виробництво "персоніфікацій" – починаючи від представлення еталонів пересічного "героя нашого часу" і закінчуючи репрезентацією найрізноманітніших "ідолів", що їх має використати індивід для вироблення ілюзорного уявлення про себе самого (акцент на вплив через сферу несвідомого). Чим більше людина соціалізується, тим очевиднішою стає стандартизація її суб'єктивного світу, поглядів, оцінок, ціннісних орієнтацій. Це веде до розвитку соціального характеру людини (за Е. Фроммом), тобто стабільної і чітко вираженої системи соціальних орієнтацій, що все жорстокіше детермінує внутрішнє психічне життя індивіда. В індивідуальній поведінці людини значно посилюється не лише соціальна причинність, а й соціальна спрямованість. Зміна форм та характеру спілкування, руйнування старих, традиційних зв'язків між людьми, стандартизація їхнього суб'єктивного світу зумовили виникнення феномена "людини-маси" (Ортега -і- Гассет, Гвардіні, Е. Фромм). "Людина-маса" – це не множина нерозвинутих, але здатних до розвитку окремих істот, це істота, з самого початку підпорядкована нормуючому соціальному закону, відповідно до якого організовує свою життєдіяльність на зразок функціонування машини. Це людина-робот, не здатна до творчого саморозвитку.

На технічному рівні така підпорядкованість переживається як певна (хоч би і зовнішня) деперсоналізація особистості, відмова від власної цілісності (викликана здебільшого потребою в психологічному захисті) в умовах гнітючого тотального соціального тиску.

Коротко кажучи, індивід перестає бути собою; він повністю засвоює тип особистості, пропонований йому загальноприйнятим шаблоном, і стає точнісінько таким же, як всі решта, і таким, яким вони хочуть його бачити.

Зникає різниця між власним "Я" і навколишнім світом, а разом з тим і усвідомлений страх перед самотністю та безсиллям, – так характеризує це явище Еріх Фромм [9, 159]. Він порівнює цей захисний механізм перетворення в людину-масу із захисним

забарвленням деяких тварин, котрі до такої міри стають подібними до свого оточення, що практично невідділені від нього. Відмовившись від власного Я і перетворившись у робота, подібно до мільйонів інших таких самих роботів, людина вже не відчуває своєї самотності, уцімленості, страхів, розплачуючись за відносну внутрішню стабільність втратою своєї особистості.

У сфері людських взаємин окреслилася своєрідна криза, що має яскраво виражений соціально-перцептивний зміст: з одного боку, ми відчуваємо потребу в іншій людині, в її розумінні, в інтимному співіснуванні з нею; з іншого боку, зближення породжує низку болісних проблем, взаємозобов'язань.

Життєвий світ іншої людини певною мірою вабить нас, ми усвідомили його унікальність, його таємничість. Проте, відчуваючи на собі пильні погляди інших, ми прагнемо досить часто від них захиститись. У світі, повному небезпеки, бути потенційно спостережуваним – значить відчувати постійну небезпеку. Усвідомлюючи себе об'єктом пізнання з боку інших людей, потенційно поставлена під загрозу вже фактом своєї (візуальності для інших, сучасна людина все частіше прагне тим чи іншим способом зробити себе непомітною. Навіть в українському менталітеті зникає звичка жити "у всіх на виду", і горе, і радість виносити "на люди", "скидати" зі своєї душі все, що там накопилось. Все більше стверджує себе такий елемент культури взаємин, як визнання автономності, недоторканості іншого "Я". Очікування того, що інші нарешті зрозуміють тебе (щастя – це коли тебе розуміють) часом, не виправдовуються. Людина змушена шукати надійну опору в самій собі. Супутниками цього процесу стали людина-маса, людина-маска.

Відірвана від праматері Природи, соціалізована і одночасно відчужена особистість усе більше репрезентує для себе площину "Я – світ", почуюючи себе зі світом наодинці, самотньо.

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М. 1979.
2. Бердяев Н.А. Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы. – М., 1991.
3. Гайденко П.П. Философия культуры. Романо Гвардиани /Вопросы философии. 1990, – № 4, – С. 120-125.
4. Камю А. Избранное. – Минск, 1989.
5. Кобо Абе. Жінка в пісках. – К., 1989.
6. Ортега-и-Гассет Хосе. Тема нашего времени. Самопознание европейской культуры ХХв. – М., 1991.
7. Ремарк Э.М. Искра жизни // Нева. 1993. – №1.
8. Sartre Jean – Paul. La pausec. – Paris, 1938.
9. Фромм Э. Бегство от свободы. – М. 1990.

Надія Скотна. Соціально-ціннісні орієнтації в кінці ХХст. та їх вплив на розуміння людини людиною. Стаття присвячена філогенетичним тенденціям у розвитку соціально-перцептивних процесів. У ХХ ст. спілкування як вид діяльності набуває все більшого значення, включається в систему найбільш значущих вартостей людини, суттєво опосередковуючись останніми. На цьому фоні у сфері розуміння людини людиною розставляються нові акценти, видозмінюється культура спілкування. Діалектичний зв'язок між соціокультурними та соціально-перцептивними явищами постає як предмет наукового аналізу.

NB **Надежда Скотная. Социально-ценностные ориентации в конце ХХ ст. и их влияние на понимание человека человеком.** Статья посвящена филогенетическим тенденциям в развитии социально-перцептивных процессов. В ХХ ст. общение как вид деятельности приобретает все большее значение, включается в систему наиболее значимых ценностей человека, существенно опосредуясь последними. На этом фоне в сфере понимания человека человеком ставятся новые акценты, изменяется культура общения. Диалектическая связь между (социокультурными и социально-перцептивными явлениями представлена как предмет научного анализа.

Nadiya Skotna. The socio - valual orientations of the end of the XX-th century and their influence on the person's understanding of another person. The article is devoted to the philogenetic tendencies in the development of the socio-perceptonal processes. In the 20-th century communication as the aspect of activity gains great sense; it is included info the system of the most important values of the person and is essentially dependent on the latter. On this background in the sphere of mutual understanding the new accents are placed; the culture of communication is also modified. The dialectical connection between the sociocultural and socio-perceptonal phenomena become the subject of the scientific analysis.